Köllő János

Diplomások a viharban?

VISSZHANG - XLIX. évfolyam 33. szám, 2005. augusztus 19.

Az elmúlt években az ÉS visszatérően foglalkozott a felsőoktatás bővülésének kártékony hatásaival. A főiskolai és egyetemi képzés oktalan és vétkes (politikai előnyszerzés céljait szolgáló) kiterjesztése szükségszerűen torkollik drámai végkifejletbe, a következmények már ma is érzékelhetők: "a diplomások foglalkoztatása mindössze 83 százalékos", "a kormány az év elején kénytelen volt intézkedni a pályakezdő diplomások munkanélküliségét enyhítő "gyakornoki" állások bevezetéséről", a közeljövőben számolni kell "a munkanélküli és inaktív, valamint a magas képzettséget nem igénylő munkahelyeken dolgozó, gyengén fizetett diplomások arányának jelentős növekedésével".

Az idézetek Polónyi István és Timár János legutóbbi cikkéből valók (Mi nem látunk?, 2005/9.), a továbbiak is onnét, vagy a tárgyban megjelent korábbi ÉS-írásaikból (2002/3., 16. és 22.) származnak. A Polónyi és Timár nevével fémjelzett, sokaknak imponáló gondolati ív véleményem szerint öt pilléren nyugszik.

(a) Szoros kapcsolat mutatható ki egy gazdaság fejlettsége és különféle szakmák iránti kereslete között. "Hiába képez az oktatási rendszer több okosabb, magasabban iskolázott embert, ha a gazdaságban nincs megfelelő szintű, illetve mennyiségű munkahely, ahol el tudnának helyezkedni". Hogy egy országban hány diplomásnak juthat állás, azt alapvetően a fejlettségi szint határozza meg. (b) Az egyes szakmáknak meghatározott "tudásigényük" van. Aki a szükségesnél alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezik, alulképzett, aki többel, túlképzett. (c) A felsőoktatás nyakló nélküli bővítése kiszorítási láncot indít el. Ha az országnak ezer új mérnökre van szüksége, de az egyetemet ezerötszázan végezték el, akkor ötszáz felesleges mérnök képződött, akik vagy munkanélküliekké válnak, vagy alacsony bérért technikusnak állnak, esetleg más, alacsonyabb tudásigényű foglalkozást választanak.

(d) A diplomáért való tülekedésnek, a túlképzésnek csak az állam vethet véget. Az oktatásban, legalábbis annak tandíjmentes részében ugyanis "nincs ár, verseny és nincs árjelzés [...], nem érvényesül a piacgazdasági racionalitás". Az oktatásnak nem csak a terjedelmét, a szerkezetét is az államnak - ideális esetben egy pártok felett álló szakértői testületnek - kell meghatároznia, hiszen a diákok "nem tudják szelektálni a [felsőoktatási] szolgáltatókat, így a szolgáltatás minőségére sincsenek befolyással". (e) A fentiekből következően egy, a magyarországihoz hasonló mértékű felsőoktatási expanzió szükségszerűen vezet a már említett súlyos következményekhez, és ez nyilvánvalóvá fog válni legkésőbb 2015 táján, amikor már másfél millió diplomás lesz a munkaerőpiacon.

Nem az első, hanem a második ponttal kezdeném a kritikát, mert innét kiindulva érthető meg Polónyi és Timár gondolatmenetének merevsége, és az, hogy eddig miért nem igazolódtak a jóslataik.

Az egyes szakmáknak nincs "tudásigényük". Jegypénztáros az a néni is, aki "egyet lehel, egyet stempliz", és az a fiatalember is, aki három nyelven vesz fel bonyolult jegyigényléseket. Sőt, a jegyeladás területén működik a mérnök is, amikor megírja az online jegyrendelő programot, és mára e tevékenység közvetlen résztvevőivé váltak a kártyaszolgáltatást nyújtó bankok iskolázott alkalmazottai valamint a szerverek mellett dolgozó operátorok is. Polónyi és Timár szerint a foglalkozások nem alakulnak át attól, hogy azokat magasabb iskolázottságú emberek művelik: "a mérnök, aki sofőrként dolgozik, soha életében nem fogja tudni használni megszerzett tudását, az pedig egyáltalán nem biztos, hogy jobb sofőr lesz ettől". Lehet, hogy a mérnök-sofőr viszonylatban ez így van (szerencsére a diplomásoknak mindössze két ezreléke dolgozik sofőrként Magyarországon a legfrissebb adatok szerint), de szakmák százai esetében nincs így: más feladatokat lát el a diplomás és mást a "leírásra" kiképzett titkárnő, és - mint a jegykiadás példája

mutatja - időről időre gyökeresen megváltozik egy-egy gazdasági tevékenység ellátóinak foglalkozási és ágazati összetétele is.

Ennek köszönhetően nem feltétlenül működik az a kiszorítási láncolat, amire a gondolatmenet épít. Hogy messzire ne menjünk, Magyarországon az ügyviteli-irodai foglalkozásokban 1995 és 2003 között 7,5 százalékról 12,5 százalékra nőtt a diplomások részaránya, nagyjából minden hetedik diplomás állás e foglalkozási körben keletkezett, és az itt létrejött munkahelyek közel háromnegyedét (!) foglalták el diplomások. Ennek ellenére a foglalkoztatási ráta nőtt, a munkanélküliség pedig jelentősen és folyamatosan csökkent az irodai foglalkozásokhoz kötődők (most vagy korábban ott dolgozók) körében, iskolai végzettségtől és életkortól függetlenül.

Az érettségizettek egy része valóban kiszorult ezekből a foglalkozásokból, de nem vált tartósan munkanélkülivé, állást talált valahol másutt. Az ügyviteli, irodai szakmákban elhelyezkedő fiatal diplomások országos átlaghoz viszonyított bére 2000-ig nagymértékben emelkedett, majd 2001-2004-ben csökkent, de még tavaly is 46 százalékkal haladta meg az ugyanilyen munkát végző érettségizettek keresetét, és csupán 9,5 százalékkal maradt el az összes fiatal diplomás átlagkeresetétől.1

Nem "a magas képzettséget nem igénylő munkahelyeken dolgozó, gyengén fizetett diplomások arányának jelentős növekedéséről" van tehát szó: a fiatal diplomások beáramlásával átalakultak (egyebek között) az irodai-ügyviteli szakmák, éspedig anélkül, hogy az itt elhelyezkedők elveszítették volna a felsőfokú végzettséghez kapcsolódó kereseti előnyüket.

A nemzetek gazdagsága nem kis részben az emberi tőkébe történő beruházásoknak köszönhetően növekszik, éppen azáltal, hogy átalakul a munkamegosztás és a foglalkozások tartalma. Ha az oktatáspolitikus arra vár, hogy az ország - gazdagabbá válva - végre megengedhesse magának a kiterjedtebb felsőoktatás luxusát, akkor olyasmiben reménykedik, ami az ő cselekvése nélkül sosem fog bekövetkezni. A döntés kockázatos, nem minden expanzió térült meg. A legkirívóbb példákat az arab világban találni, ahol az expanzió döntően a közszférában hasznosítható szakismereteket bővítette, és - a költségvetési kiadások csökkentésének kényszere alatt - végül is tömeges diplomás munkanélküliséghez vezetett, elsősorban a magasan képzett pályakezdő férfiak körében, akik az arab világ munkanélkülijeinek többségét adják. Az elmúlt évtizedek gazdasági csodái mögött azonban sok országban (Dél-Korea és más kis tigrisek, Írország) éppen az emberi tőkébe eszközölt beruházás állt.

Riasztó előjelek? Hogy most, 2005-ben milyenek a fiatal diplomások elhelyezkedési esélyei, azt adatok hiányában senki sem tudja. Ha azonban léteznek a Timár és Polónyi által annyiszor emlegetett kockázatok, akkor a következményeknek az elmúlt években jelentkezniük kellett volna, hiszen már 1995 és 2000 között is majdnem megkétszereződött a felsőoktatásból kilépők száma.

A szerzők szerint önmagáért beszél, hogy ma már "mindössze 83 százalékos" a magyar diplomások között a foglalkoztatottak aránya. Ez tényleg alacsonyabb az OECD-átlagnál, ami 84 százalék volt 2002-ben.2 Komolyra fordítva a szót, Magyarország jó példa arra, hogy egy oktatási expanzió után akár javulhat is a főiskolákról és egyetemekről kikerülők elhelyezkedési esélye: 1995-97 és 2001-2003 között a fiatal diplomások körében csökkent az állástalanok (munkanélküliek, illetve fizetett állást akaró inaktívak) aránya, a 24-26 éveseknél 8,1-ről 5,7 százalékra, a 27-29 éveseknél pedig 4,8-ról 2,2 százalékra (férfiak), illetve 6,1-ről 4,4 százalékra (nők). Továbbá, mint Galasi Péter kutatása megmutatta, a diplomásoknak évről évre nagyobb része dolgozott "felsőfokú foglalkozásban", olyanban, ahol a munkáltatók magas bérprémiummal jutalmazzák a főiskolai vagy egyetemi végzettséget. Megduplázódott azoknak a foglalkozásoknak a száma, ahol az egyetemi végzettségűek érettségizettekkel szembeni bérelőnye meghaladta a "diplomás foglalkozás" minősítéshez szükséges küszöbértéket (a konkrét vizsgálatban a 44 százalékot).3

A fiatal diplomások bérei összességében is emelkedtek: 1995-ben egy 25 éves diplomás 2,5 százalékkal kevesebbet keresett egy átlagos életkorú érettségizettnél, 2004-ben viszont 19 százalékkal többet.

Hasonlóan változott a valamivel idősebbek pozíciója is, a 28 évesek bérelőnye például 21 százalékról 46 százalékra nőtt.

Való igaz, a pályakezdő diplomások kereseti előnye volt már a mainál nagyobb is, és a visszaesés még nagyobb mértékű lett volna a közalkalmazotti béremelések nélkül. A versenyszférában elhelyezkedő pályakezdők relatív bérei 2003-2004-ben komoly mértékben csökkentek, különösen a rohamosan fiatalodó foglalkozásokban: a 26-30 éves diplomások országos átlaghoz viszonyított bére az ügyviteli-irodai foglalkozásokban egyharmadával, a fiatalodó korösszetételű diplomás foglalkozásokban (közgazdász, jogász, számítástechnikus, mérnök, gazdasági vezetők) pedig közel negyven százalékponttal csökkent a csúcspontot jelentő 2000-hez képest. A pályakezdő évjáratok keresetei nyolc-tíz százalékponttal estek a fenti foglalkozási csoportok idősebb (46-50 éves) tagjaihoz viszonyítva is. Ugyanakkor a zömmel a költségvetésben előforduló szakmákban a pályakezdők kereseti pozíciója több mint tíz százalékponttal javult, és itt - a közalkalmazotti bértábla miatt - a korosztályi különbségek sem változtak érdemben. A versenyszférában - és hosszabb távon mégiscsak ez a meghatározó - az történik, ami olyan piacokon szokott, ahol a kínálat nő, miközben a kereslet már stabilizálódott: a foglalkoztatás csak csökkenő relatív bérek mellett bővülhet tovább.

Érdemes azonban figyelembe venni, milyen szintről indulnak romlásnak a diplomás keresetek. Egy főiskolát vagy egyetemet végzett, negyvenes éveiben járó férfi bére az érettségizettének 132 százaléka Olaszországban, 144, illetve 154 százaléka Ausztriában és Németországban, 176 százaléka Portugáliában (ez a korábbi EU-ban mért legmagasabb érték) és 203 százaléka Magyarországon. A versenyszférában dolgozó diplomások Magyarországon 131 százalékkal, az ugyancsak rendszerváltó Csehországban viszont csak 71 százalékkal keresnek többet az érettségizetteknél.4 Mivel Magyarországon a fiatalok bérhátránya az idősebbekkel szemben kisebb mint a legtöbb EU-országban, a pályakezdő diplomások pozíciója nemzetközi összehasonlításban még ennél is kedvezőbbnek becsülhető.

Nem elképzelhetetlen, hogy a "túlképzés" hatására a diplomások relatív bére olyan szintre süllyed majd, mint más civilizált országokban. Eljöhet az idő, amikor egy középkorú magyar diplomás nem fog kétszer annyit keresni, mint az érettségizett kortársa, hanem csak másfélszer annyit, mint egy osztrák vagy német diplomás.

Az országnak szakmunkásokra van szüksége? Timár és Polónyi másokkal együtt azt ajánlják az oktatáspolitikusoknak és a szülőknek, hogy gyermekeiket egyetem helyett járassák szakmunkásképző iskolába, mert az országnak erre van szüksége. Demján Sándort idézik, aki méltatlankodva állapítja meg: "az elmúlt években jóval több diplomást képeztek nálunk, mint technikust és szakmunkást együttvéve". Az ember hajlamos lenne elborzadni, míg ki nem nyitja a statisztikai évkönyveket. Az átlagos OECD-tagország felnőtt (25-64 éves) népességének 23 százaléka rendelkezik diplomával, és 22 százaléka szerzett (csak részben szakmunkás, illetve technikusi) szakiskolai oklevelet valamilyen szinten.5 Eszerint a fejlett országokban már huszonöt évvel ezelőtt is több diplomást képeztek, mint szakmunkást és technikust együttvéve, és a helyzet azóta csak fokozódott.

Ha valaki mégis az ellenkezőjére vágyna, vajon hogyan fogja rávenni a gyerekeket, hogy a főiskola és az egyetem helyett szakmunkásképző intézetbe járjanak? Lehet, hogy a vállalatok titokban jól képzett szakmunkásokra vágynak, de álmaikat eddig nem próbálták meg kiteljesíteni a bérek emelésével. A szakmunkásképzőt végzettek 2004-ben alig tíz százalékkal kerestek többet, mint az azonos nemű, korú és lakóhelyű általános iskolát végzettek, miközben a szakközépiskolai érettségivel rendelkezők másfélszer, a főiskolai diplomával bírók két és félszer, az egyetemi diplomások pedig jóval több mint háromszor annyit.

Erre azt lehetne válaszolni, hogy a jelenlegi szakmunkásoknak nem érdemes többet fizetni, ám ha a szakképzés megfelelő színvonalú lenne, akkor a jól képzett kétkezi dolgozók keresete is nőhetne. Nagyon messze vagyunk attól, hogy ez az érv megálljon. Ha a kívánatosabbnál szűkebb körben is, ma is vannak jól képzett szakmunkások, ám az ő kereseteik is mélyen alatta maradnak a diplomás fizetéseknek. Tavaly a szakmunkásképzőt végzettek másfél százaléka, még a szakközépiskolát végzetteknek is csupán hét

százaléka keresett többet a egyetemi diplomás átlagbérnél. Melyik jó képességű fiatalnak éri meg a szakképzést választania, hogy másfél vagy hét százalék esélye maradjon olyan kereset elérésére, amit az átlagos egyetemi diplomásnak fizetnek?

Gyermekeink sorsa a tét! Mi a teendő ebben a nehéz helyzetben? Mi lesz, ha 2015 táján már másfél millió ember - a 25-64 éves népesség valamivel több mint egynegyede - diplomával a zsebében keres majd állást? Valószínűleg semmi, vagy legalábbis semmi drámai. A diplomások aránya már ma is a legtöbb EU-országban meghaladja az egynegyedet, anélkül, hogy ez társadalmi kataklizmát idézett volna elő. A legvalószínűbb következmény a diplomások bérének csökkenése egy, a fejlett világban szokásos szintre, ami természetesen meg fogja állítani a főiskolai-egyetemi expanzió folyamatát is.

A felsőoktatásban ugyanis, szemben azzal, amit Polónyi és Timár állít, van árjelzés, a képzésnek vannak egyéni ráfordításai és hozamai. A hallgatók költségeket vállalnak, még akkor is, ha nem fizetnek tandíjat, sőt, sokkal nagyobb költségeket viselnek, hogysem azon a (ma, Magyarországon elképzelhető mértékű) tandíj léte vagy nemléte érdemben változtasson. Egy egyetemi hallgató nagyjából öt és félmillió forintot áldoz a tanulmányaira azáltal, hogy nem lép munkába érettségizettként, ehhez jön még a tankönyvek ára, esetenként a különélés költsége: az összköltség szerény számítás szerint is meghaladja a hatmillió forintot. Még egy szemeszterenként százezer forintos tandíj is legfeljebb egyhetedével emelné a költséget, ami nem elhanyagolható mérték, de láthatóan nem ezen múlik, megéri-e továbbtanulni. Jelenleg megéri, mert a hozam minden túlzás nélkül óriásinak mondható, ám ez nem mindig lesz így, a diploma hozamának csökkenése elérheti azt a határt, ami a felsőoktatás iránti kereslet visszaesését eredményezi.

Valószínű, hogy közben a munkáltatók is tanulnak egyet s mást a különböző intézmények diplomáinak értékéről, és a piacon kevesebbre értékelt szakok iránt még jobban csökken majd az érdeklődés. Mert a felsőoktatásban, szemben Polónyi és Timár meghökkentő állításával, verseny is van, a hallgatók szelektálnak az intézmények között, például többen jelentkeznek a Műegyetemre, mint a (neveket ne említsünk) főiskola kihelyezett tagozatára. Ezzel információt nyújtanak a két intézmény minőségéről. A visszacsatolás lassú, nehézkes és veszteségekkel teli, de még nem sikerült pontosabb és gyorsabb mechanizmust találni a piaci egyensúly elérésére, mint az árjelzésekre adott választ és a versenyt, melyet természetesen segíthet az állam, például az akkreditáció időnkénti, a jelentkezési arányokat is figyelembe vevő felülvizsgálatával; a létszám duzzasztására kialakult praktikák (mint a pontduplázás) tiltásával; tandíj és diákhitel bevezetésével; az elhelyezkedési és kereseti arányokra vonatkozó adatfelvételekkel és a többi. A piaci folyamatokhoz nem illeszkedő eszközökkel, például az egyébiránt nem létező munkaerő-piaci prognózisokon alapuló tervezéssel nem jut messzire az oktatáspolitikus. Építhet új szakmunkásképző iskolákat: ki fog oda járni a jelenlegi piaci feltételek mellett?

Nem könnyű az értelmiséginek szeretni a piacot, és ami vele jár: az egyetem eltömegesedését, az oktatás színvonalának (ebből értelemszerűen következő) süllyedését, a szemérmetlenül eluralkodó sarlatánságot, a kettesekkel átevickélő hallgatókat, a félév- és szigorlathalasztgatókat - akik aztán mégiscsak végeznek, és elárasztják a piacot, aláásva a diploma értékét. Nem lenne jobb, ha az állam - ideális esetben egy pártok felett álló, nemes bizottmány - adminisztratív eszközökkel korlátozná a felsőoktatást és fejlesztené a szakmunkásképzést? Az egyetemre, mint a régi szép időkben, járhatnának a mi gyerekeink.

Köllő János

1 A cikkben szereplő adatok a Felsőoktatási expanzió, diplomás munkanélküliség, és a diplomák piaci értéke című, Kertesi Gáborral közösen írt tanulmányunkból származnak, mely megjelenés alatt áll az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány gondozásában, és letölthető az econ.core.hu honlapról. A béradatok a Foglalkoztatási Hivatal bértarifa-felvételéből, a foglalkoztatásra vonatkozóak a KSH Munkaerőfelvételéből származnak.

2 OECD Employment Outlook, Paris, 2003.

3 Galasi Péter: Valóban leértékelődtek a felsőfokú diplomák? Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek,

2004/3.

4 Az adatok forrásai: Brunello, G., S. Comi and C. Lucifora: The College Wage Gap in 10 European Countries: Evidence from Two Cohorts, IZA Discussion Paper No 228, Bonn, 2000. és S. Jurajda: Czech Returns to Schooling: Does the Short Supply of Education Bite?, CERGE-EI, July 8, Prága, 2003.

5 A pontosság kedvéért: az ISCED 3B, 3C vagy 4 fokozaton. Vö. Education at a Glance, OECD, Paris, 2003.